چاوگ و فرمان
کامیان سەرچاوەو بنەڕەتن؟

وشەکانی زمان لە رووی پێکهاتن و دروست بوونەوە، بە هۆی چەند رێگایەکەوە ئەنجام دەدرێت(١) و ئەم لێکۆڵینەوەیە تەرخانە بۆ دیاری کردنی سەرچاوەو، بنکەی ئەو دروستبوونە کە لە زمانی کوردیدا وشەکانی بە رێگای (لێکدان)و (دارشتن)ەوە دادەرێژرێن و، ئەو سەرچاوەیەش لەرووی دارێشتنی وشەوە، چاوگ و فرمانەو لە دەمی کۆنەوە دوو راو بۆچوونی لەیەکتر جیاواز، لەم رووەوە، لای زمانەوانە عارەبەکانەوە، لە دوو قوتابخانەی زمانەوانی بەسراوی و کوفییەکانەوە بەوەی ئایە چاوگ و فرمان کامیان سەرچاوەی بنەرتی وشە دارێشتنە، سەری هەڵداوە. بەڵام ئێمە ناچینە ناو ئەم باسەوە، چونکە زمانی عارەبی جیاوازە لەگەڵ؛ کوردیداو لەیەک زمان نین، عارەبی وەکو زمانێکی سامی تایبەتێتی خۆی هەیە کوردیش وەکو ئاریایی کۆن تایبەتێتی و رێگای خۆی هەیە، ئەگەر چیش زمانی کوردی لەرووی پێکهاتنی وشەو زاراوەوە زمانێکی لێکدراوە، واتە زۆربەی وشەو زاراوە پێکهاتووەکانی، بە رێگای لێکدانی دوو وشەوەیە، کە گۆرانیش تیایدا روو دەدات یا بێ گۆرانە، بەڵام دارشتنەوەش وشەو زاراوەی لێوەپێکدێت، کە زیادەی وشەدارێژ Affix بەهۆی رەگی وشەوە وشەی تازەی لێ پێکدەهێنرێت.

وەک: سەوز+ ە ــــ سەوزە، خۆر + ە ــــ خۆرە، بۆر+ ە ــــ بۆرە+ رەش+ ایی ــــ رەشایی، شار+ ی ــــ شاری، سەرباز+ گە ــــ سەربازگە ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە زمانی کوردی، وشەی دارێژراوی بە رێگای دارشتنەوە لێوە وەردەگیرێت، بەڵام سروشتی زمانی کوردی زمانێکی لێکدراوە، ئەم باسەی ئێمە، تایبەتە بەوەی ئایا چاوگ یا فرمان، کامیان سەرچاوەی دارێشتنی وشەیەو لێرەدا ئەم باسە روون ئەکەینەوە کە چاوگ بە هۆی رەگەکەیەوە، کە بناغەی وشە پێکدەهێنی، سەرچاوەی دارێشتنی وشەی تازەیەو ژمارەیەک وشەی وەک فرمان خۆی، ناوی بکەر، ناو بەرکار، ناوی چاوگ ناوی شوێن، ناوی ئامێر، ناوی لێکدراو (لە بناغەی چاوگی لێکداراوەوە) هەروەها وشەی تری لێوە وەردەگیرێت.

ئەم باسە هەوڵێکە، لە کەم و کورِی بە دوور نابێت، بەڵام ئەگەر هەڵەش بێت، یا بە دڵی نووسەرانی تریش نەبێت، ئەوا هەوڵی تری بەرەو لێکۆڵینەوەی تر دێنێتەکایەوە، ئەگەر راستیش بێت ئەوا باشترو کەلێنێک لە بواری بۆشایی زمانی کوردی روون دەکاتەوە. چومسکی تا ساڵی ١٩٥٧ لە هەوڵی بەردەوامدابوو، بۆ دۆزینەوەی رێگای راستی شیکردنەوەی زمان. هەواڵەکانی پێش ئەم مێژووەی تورِهەڵداو بیردۆزی رێگای تازەی هێنایەکایەوەو بە دنیادا بەڵاوبۆوەو بیردۆزەکانی تری خۆی پووچەڵ کردەوە، ئەم باسە رێگای تر دەکاتەوە، گرنگ ئەوەیە رێگای لێ نەگیرێت بەوەی لەگەڵ بۆچوونی کەسانی تردا جیاوازە، بۆچوونی جیاواز نیشانەی لیکۆڵینەوەی زانستییە. پێش ئەوەی بێینە سەر باسەکە ئاورێک لە بارەی یاساو شێوازی دارشتن و پێکهاتنی وشەی زمانی ئینگلیزی دەدەینەوە، چونکە ئەم زمانە، ئەگەر چی لەگەڵ زمانی کوردیدا هەریەکەی تایبەتێتی خۆیان هەن، بەڵام جیاوازی دەستووریان لە نێواندا بەدی دەکرێت.

بیروڕای زمانەوانە ئەوروپاییەکان (ئینگلیزەکان)

- لە بارەی بنەڕەت و سەرچاوەی داڕێشتنەوە-

زمانەوانە ئەوروپاییەکان بەتایبەتی ئینگلیزەکان لە بارەی ئایا چاوگ وفرمان کامیان سەرچاوەی داڕێشتن بێت، لەم رووەوە رێبازی ئینگلیزەکان، رێگایەکی تایبەت بە پێچەوانەی زمانەوانە عارەبەکانیان گرتۆتە بەر، کە ئەویش رێگای بەکارهێنانی مورفیمە (Morphem) واتە بە هۆی مۆرفیمەوە ژمارەیەکی زۆر لە وشە دادەڕێژێت و پێک دەهێنرێت، مۆرفیمیش بەلای ئینگلیزەکانەوە، راستێکەیشی هەروایە دوو جۆرە، جۆرێکی مۆرفیمی سەربەخۆی واتادارە Feer Morphem- (وشەی تەواو)و جۆرەکەی تریش مۆرفیمی بەند Bound Morphem- واتە پێشگرو پاشگر. نیشانەی دەچنە سەر مۆرفیمی سەربەخۆ یا رەگی وشە، وشەی جۆربەجۆری تازە بە هۆیانەوە واتە بەهۆی یارمەتی پێشگرو Suffex پاشگرەوە Prefex دروست دەبێت، کە لە زمانەکەدا ئەرکی جیاجیای گرنگ، لە رووی رێزمان و واتاوە دەبینن؛ ئەم زمانەوانە ئینگلیزانە دوو مۆرفیمی وەک رەگ Root و قەد STEAMدەکەنە بنەڕەتی دروست بوونی وشە بەهۆی زیادەوە، یەکەمیان بناغەو ریشەی وشەیە، کە بەشێوەیەکی گشتی پارێزگاری واتای وشەی چاوگەکەی کردووە، ئەگەرچی رەگ بەتەواوی واتا نابەخشێت، بەڵام پاشگرو پێشگر بەبێ ئەوان هیچ دەورێک لە زماندا نابینن، نموونە: رەگی چاوگی (نووسین)- نووس+ ەر ـــ نووسەر ناوی بکەری دروست کردووە.

یا بەم شێوەیەی خوارەوە، فرمانی لێوە بەیارمەتی پێشگرو راناوی لکاو دروست بووە؛ وەک: نووسین = رەگەکەی (نووس)ە بەهۆی نیشانەی بەردەوامی (دە)ەوە بەیارمەتی راناوی لکاو فرمانی رانەبردووی لێ داڕێژراوە (دەنووسم).

بۆ تافی رانەبردوو: قەدی چاوگ و راناوی لکاو، فرمانەکە دروست دەکات؛ بەم شێوەیە:

نووسین+ نووسی + م ـــ نووسیم.

بیروڕای ئێمە لەبارەی زمانەوانە ئینگلیزەکانەوە، ئەگەرچی زمانی کوردیش لە کۆمەڵەی زمانە ئارییەکانە خزمایەتیان هەیە، بەڵام هەر زمانە تایبەتێتی خۆی هەیە لە دەستووری وشە پێکهاتن چ بەرێگای لێکدان یا داڕشتن.

دروستبوونی یا داڕێشتنی وشە لە زمانی ئینگلیزیدا بە رێگای مۆرفیمەوە بەم شێوەیەیە، کە (رەگ – Root)و قەد Stem لەوشەدا دیاری کردووەو بە هۆی مۆرفیمی بەندەوە وشەی لێوە دروست دەکەن، بەم شێوەیە:

رەگ + پاشگری بەند ـــ Teacher ـــ Teach + er ئەگەر وشەی Teacher کە بەهۆی پاشگری er ەوە بۆتە قەدی وشە ناویشە یان وەک Teacheo کە ed ەکەی کردوێتی بەقەدی فرمان و بەلادانی (d) ەکە وشەی تری لێوە بە هۆی پاشگرەوە دادەڕژێت، یان وەک (, Shawing , Showen Showed) هەر چەندە مۆرفیم لە زمانی کوردیشدا وەک ئینگلیزی دەور دەبینێت لە داڕشتندا، بەڵام چاوگ لە زمانی کوردیدا بۆتە سەرچاوەو بنەڕەتی داڕێشتن؛ چاوگ مۆرفێمەکانی بەشێوەیەکی وا چوونەتە پاڵ یەکتر لە ناو قاڵبی چاوگەکەدا تواونەتەوە(٨)، ئەمەش بەڵگەیەکە، کە چاوگ لە زمانی کوردیدا وشەیەکی تواوەیە Words ئەگەرچی زمانی کوردی بە زمانێکی لکاو (ag- glutinative) دادەنرێت و، بۆیە چاوگ وەک وشەیەک لە زمانەکەدا بە وشەیەکی سادەی واتادارو سەربەخۆ دادەنرێت و، بە لادانی (ن)ەکەی و نیشانەکەی، رەگ و قەدەکەی واتا نابەخشن و لە پاشاندا بە هۆی راناوی لکاو و پێشگرو پاشگرەوە، فرمان و وشەی داڕێژران لەم وشە تواوانەوە Fastonel کە چاوگن دروست دەبن وەک لە چاوگی: (خواردن) فرمانی (خواردم) و

(دەخۆم)و ناوی بکەری (بخۆر)و ناوی چاوگی (خۆراک)ی لێوە وەردەگرین.

ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە فرمان لە چاوگەوەیە، نەک چاوگ لە فرمانەوە وەرگیرابێت. ئەمە لە شێوەی جیاواز جیاوازدا روون دەبێتەوە، بۆ نموونە ئەگەر بێتو (ن)ی چاوگەکان لابدەین، بەشێوەیەکی گشتی (قەدی چاوگی تێنەپەڕ بۆ کەسی سێیەم و قەدی چاوگی روودان بەهۆی ئەوەی کە بکەرەکانیان هێزێکی سروشتین و بێ وەرگرتنی راناوی لکاو دەوری خۆیان دەبینن، هەروەها قەدی چاوگە یائیەکان بە هۆی کۆتایی هاتنیان بەدەنگی ی قەدەکان و بەوەی کە کەسی سێیەمی راناوەکان، بە پیتی (ی) کۆتاییان هاتووە، ئەو دیاردەیە دەبێتە هۆی ئەوەی کە قەدەکانیان بنە فرمان و واتا ببەخشن، ئەگینا بە پێچوانەوە قەدی چاوگ (Steam) بەگشتی واتا بەخش نین و کاتی فرمانەکانیش دیارنین و ناتوانرێت بەبێ راناوی لکاو، وەک وشەیەکی واتادار دابنرێن ئەمە بێجگە لەوەی کە تافیان نییە؛ نموونە:

کوشتن: بەلادانی (ن)ی چاوگەکە، قەدی (کوشت) دەمێنێتەوە کە نەکات و نەواتای دیارو ئاشکرا نییە، واتە پێویستی بە پێوە لکاندنی راناوی لکاو هەیە، کە دەبێتە هۆی دیاری کردنی تاف و واتاکەی وەک: کوشتم، کوشتت، کوشتی، کوشتمان، کوشتتان، کوشتیان...

هەروەها کردن: کرد دەبێتە: کردم، کردن، کردمان، کردتان، کردیان.

بردن: برد بێ تاف و واتایە بە هۆی راناوی لکاوەوە دەوری واتاو دیاری کردنی دیاری دەکرێت وەک: بردم، بردت، بردی- بردمان، بردتان، بردیان.

بیروڕای زمانەوانە کوردەکان

زمانەوانی کورد تا ئێستا لە بارەی ئایا «چاوگ یان فرمان کامیان بنەڕەت و سەرچاوەی داڕێشتن»ن یا لەم بارەیەوە، بە هەر ناونیشانێک بێت لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتی سەربەخۆیان ئەنجام نەداوە، مەگەر لەناو لێکۆڵینەوەو بابەتی تردا نەبێت، ئەویش بە سەرپێیی و لابەلایی و بێ هیچ لێکۆڵینەوەیەکی پراکتیکی ئەنجام داروو بێ نموونە، چاوگیان داناوە بە سەرچاوەی وەرگرتنی فرمان و وشەی تری لەم بابەتەوە بێت. هەندێک یانیش کەبەشێکی کەمن وەک بەشی یەکەم بێ پێشاندانی هیچ بەڵگەیەک فرمانیان بە سەرچاوەی داڕێشتن و چاوگ لێوە وەرگرتنیان داناوە، بەڵام لە ناو کتێبی رێزمانە کوردییەکاندا، لە بەشی وشەسازیدا Morphology تەنها لە باسکردنی داڕێشتنی (ناو، ئاوەڵناو، فرمان) بێ روونکردنەوەی پێویست لە چاوگەوە ئەو وشانەیان وەرگرتووە(٩).

بۆیە پێویستە ئەم باسە لە زمانی کوردیدا بە پێی تایبەتێتی زمانەکە لای لێ بکرێتەوەو یەک لایی کردنەوەی پێویستە.

لەبەر نەبوونی لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتی لەم بارەیەوە، بۆیە ناتوانین لە بواری زمانەوانانی کوردا بیروڕای خۆمان دەست نیشان بکەین و هەڵیان بسەنگێنین و یەکسەر دێمە سەر لێکۆڵینەوەکەی خۆم.

چاوگ یان فرمان کامیان سەرچاوەو بنەڕەتن؟

چاوگ وەک بەشێک لەبەشەکانی ئاخاوتن ناوی کردارێکی گشتی دەبەخشێت و نەبەستراوە بەکەس و کاتەوەو گەردان ناکرێت. لە زمانی کوردیدا چاوگ هەڵدەگرێت ببێت بە بنەرتی سەرچاوەی داڕێشتنی هەندێک وشەو فرمان؛ چاوگ و فرمان هەردووکیان تایبەتێتی رووداوو کرداریان تێدایەو، هەرچی

فرمانه تایبەتێتی تری وەک کەس و کاتی تێدایه، که له چاوگ دا بەدی ناکرێت، کەواته شتێکی هاوبەش له نێوانیاندا بێت کردارو ڕووداوه، که وەکو تایبەتێک لەو وشه داڕێژراوانەی وەک: ناوی بکەر، ناوی بەرکار، ناوی چاوگ، ناوی جێگا، ناوی ئامێر، هەروەها ئاوەڵناوو هەندێک ئاوەڵفرمان یشدا هەیه له چاوگەوه وەردەگیرێن و دادەڕێژرێن، که تا ئێستا ناکۆکی له سەره، بەوەی ئایا چاوگ یان فرمان کامیان سەرچاوەی ئەو داڕێشتنەبن؛ یا فرمان خۆیشی وشەیەکه له چاوگەوه داڕێژراوه. لەناو ئەو وشانه، هەموویاندا تایبەتییەکی هاوبەشی وەک کردار (عملیة)و ڕووداو یان تێدایەو بە نەبوونی کەس و کاتی فرمان تیایاندا؛ ئەوه دەگەیەنێت که ئەو وشانەی سەرەوه، فرمانیش له گەڵیاندا له چاوگەوه دادەڕێژرێن و چاوگیش بنەڕەت و سەرچاوەی ئەو داڕێشتنەیه، لەبەر ئەم هۆیانەی خوارەوه:

١- چاوگ له ڕووی واتاوه له زماندا واتای شوێن و سەرچاوەی لێوه وەرگرتن دەبەخشێت، یاخود بە واتای (بنەوان)دێت که واتای سەرچاوەی ئاو دەگەیەنێ.

٢- چاوگ واتایەکی گشتی، ڕووداوی کردارێکی بێ کاتی تێدایه که له وشه داڕێژراوەکانیەوه بە هەمان واتا بەدی دەکرێت، بەمە دەرەکەوێت له وشەی گشتییەوه وشەی تایبەتی وەردەگیرێت.

وەک: نووسەر خاسیەتێکی تایبەتییه له چاوگی (نووسین)ەوه داڕێژراوه سیفەتێکی تایبەتی خاوەنەکەی دەگەیەنێت و(١٠) چاوگەکەشی کردارو ڕووداوێکی گشتی دەبەخشێت هەروەها (کڕیار، فرۆشیار، فرۆشراو ...).

٣- چاوگ وشەیەکی واتاداری سەربەخۆیه(١١)، ئەگەرچی له سێ مۆرفێم پێکهاتووه، بەڵام به شێوەیەکی وا چوونەته پاڵ یەکتر، لەناو قاڵبی داڕێشتنی وشەکەدا به جۆرێک تواونەتەوه ئەگەر مۆرفیمێکیان بۆ نموونه وەک (ن)ی

چاوگەکه لابرێت ئەوا واتاکەی تێک دەچێت تەنها لەو چاوگانه نەبێت که فرمانەکانیان له چاوگی ڕوودان و (١٢) چاوگه یائیەکانەوه وەردەگیرێن، بە هۆی ئەوەی ئەم جۆرانه بکەرەکانیان دیارنین و له گەردان کردن و داڕێشتنی فرمانی ڕابردوودا، بێ بەکارهێنانی ڕاناوی لکاو، قەدی چاوگەکانیان له حاڵەتی کەسی سێیەمی تاک دان، وەک سووتا، برژا له (سووتان- برژان)ەوه یا نووسی، کڕی له (نووسین- کڕین)ەوه واتا دەبەخشن، ئەگینا جۆرەکانی تر نەکات و نه واتایان ئاشکرا نین وەک: (کردن: کرد) بێ ڕاناوی لکاو نەکەس ونەکاتەکەی ئاشکراو دیارنین.

کوشتن: کوشت، خواردن: خوارد، کێڵان: کێڵا، ڕێشتن: ڕشت، گروون: گروو، بەستان: بەستا) ئەم قەدی چاوگانه بەبێ بکەر (ڕاناوی لکاو) واتاکانیان دیارنین و دەوریان وەکو فرمانێکی واتادارو وشەیەک له زمانی کوردیدا نین و بێ واتان، تەنانەت ئەگەر وشەیەکی واتاداریشیان له بەکارهێناندا بخەیته تەنیشتەوه بەبێ ڕاناوی لکاو بەهەمان شێوەی سەرەوه وەک وشەیەکی واتاداری سەربەخۆ واتایان نییه.

نموونه: نان خوارد، دارەکه بەستا، ئاهەنگ گێڕا، پیاوەکه کوشت، ئاوڕشت.

ئەم قەدی چاوگانه ئەوه دەسەلمێنن که فرمان بە تەنها بێ ڕاناوی لکاو ناتوانرێت بە وشەیەکی سەربەخۆ دابنرێن و واتاو کاتەکەیان دیارو ئاشکرا بێت، واته فرمان وشەیەکی سەربەخۆی یەک ڕیشەیی یا یەک مۆرفیمی نییەو بۆ دەمی ڕابردوو دوو مۆرفیمی وەک قەدی چاوگ و ڕاناوی لکاو که سەر بە بەشێکی ئاخاوتنی وەک ڕاناوی کەسین، له داڕێشتنی دروست بوونیدا بەشدار دەبێت و، بۆ دەمی ڕانەبردوو و داخوازیش سێ مۆرفیمی وەک (دە)ی بە بەردەوامی و ڕەگی چاوگ و ڕاناوی لکاوو، بۆ داخوازیش مۆرفیمی (ب)ی داخوازی و ڕەگ و ڕاناوی لکاو بەشداری داڕێشتنی دروست بوونیان دەکەن بەم شێوەیه:

چاوگ: نیشانەی بەردەوامی + رەگی چاوگ + راناوی لکاو ـــــ فرمانی رانەبردوو.

نووسین: دە + نووس + م ـــــ دەنووسم

ڕۆیشتن: دە + ڕۆ + م ـــــ دەڕۆم

بۆ داخوازی:

چاوگ: پێشگری (ب) ئەمری+ رەگی چاوگ+ راناوی لکاو ـــــ فرمانی داخوازی.

نووسین: ب + نووس + ە ـــــ بنووسە بۆ کەسی دووەمی تاک

ب + نووس + ن ـــــ بنووسن بۆ کەسی دووەمی کۆ

بەلادانی هەر مۆرفیمێک، لەوانە وەک نیشانەی رانەبردوویی و داخوازی و راناوی لکاو، رەگەکان (Root) بە تەنها ئەگەرچی رەگ لە زمانە هیندۆ ئەورووپاییەکاندا پارێزەری واتای وشە گشتییەکەیە، هیچ واتایەک نابەخشن. لێرەدا دەردەکەوێت کە فرمان خۆی وشەیەکی دارێژراوەو، لە رووی دروست بووەنەوە، بە یارمەتی مۆرفیمی ترەوە دروست بووە؛ بۆیە وشەیەک کە سەربەخۆ نەبوو لە رووی واتاوە، ئیتر چۆن دەبێت بە بنەڕەت و بناغەو سەرچاوەی دارێشتن و وشە لێوە وەرگرتن کە رەگەکەی لە چاوگەوە بۆ دارێشتنی وەرگیراوەو، پارێزەری واتا گشتییەکە چاوگە نەک هی واتای فرمان، چونکە فرمان واتاکەی بۆ کردارێکی تایبەتییە، کە لە کردارو رووداوە گشتییەکەی چاوگەوە بناغەو رەگ و واتاکەی وەرگیراوە.

هەرچی چاوگە هەروەکو لە پێشەوە وتمان وشەیەکی سەربەخۆی واتادارەو لە زمانی کوردی و زمانی تریشدا حاڵەت و رووداوو، واتاو کاتێکی گشتی دەبەخشێت وەک: نووسین، خواردن، کردن ...هتد هەموو کردارێکی گشتی دەبەخشن و بەکەم کردنەوەی پیتێک یا (ن)ی چاوگەکەی واتا سەربەخۆکەی

خۆیان لە دەست دەدەن، وەک لە سەرەوە پیشانماندان.

با بێینە سەر قەدی تێنەپەڕی کەسی سێیەمی تاک، کە دوای وەرگرتنیان لە چاوگەکانیانەوە، بەلادانی (ن)ەکەیان فرمانی رابردوو بێ پێوەلکاندنی راناوی کەسی لکاو لەبەر دیارنەبوونی بکەرەکانیانە، کە وەک قەدی چاوگی روودان کە بەهەمان شێوە بکەرەکانیان دیارنین، بۆیە واتا دەبەخشن و کاتەکانیان لە حاڵەتی کەسی سێیەمی تاکی نادیارە، کەچی بۆ کەسەکانی تر پێویستیان بە پێوەلکاندنی راناوی لکاوە، تا بە تەواوی کەسەکانیان وەکو قەدی چاوگەکانی کە لە سەرەوە نموونەمان بۆ هێنانەوە بە هۆی بەکارهێنانی راناوەکانەوە دیاری بکرێن، **نموونە:**

چاوگی تێنەپەڕ: قەدی چاوگ - (ن)ی چاوگ ـــــ فرمانی رابردوو بۆ کەسی سێیەمی تاک

ڕۆیشتن: ڕۆیشت - (ن) ـــــ ڕۆیشت

چوون: چوو - (ن) ـــــ چوو

هاتن: هات - (ن) ـــــ هات

بەهەمان شێوە برژا، خنکا، ڕژا، رووخا، پسا، مرد، سووتا ...

لەبەر ئەوەی بکەرەکانیان هێزێکی سروشتین و لەحاڵەتی کەسی سێیەمدان، بۆیە بێ راناوی لکاو ئەمانەو، ئەو قەدانەی کە وەک (ڕۆیشت، هات، چوو ...) بێ راناوی لکاو، واتاو کاتیان ئاشکراو دیارە، بکەرەکانیان لە دۆخی (حاڵەت) نادیاریدان و نازانرێت کە چین و کێن؛ بەڵگەش بۆ ئەمە بۆ کەسانی تر بەبێ بەکارهێنانی راناوی لکاو بەکارنایەن و کاتەکەیان دیارنییە، وەک: ڕۆیشتم، ڕۆیشتیت، ڕۆیشتین. ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە فرمان نابێتە بنەڕەت و بناغەو سەرچاوەی وشە دارێشتن و فرمان خۆیشی لە چاوگەوە، بەیارمەتی مۆرفیمی ترەوە دروست دەبێت و وشەیەکی سەربەخۆنییەو فرمان لە چاوگەوە وەرگیراوە،

نــەک چاوگ لە فرمانەوە وەرگیرابێت.

پاش ئەم شـێـوانەی سـەرەوە، قـەدی تێـپـەڕی چاوگـە یائیـیـەکـان بەبێ پێوەلکاندنی راناوی لکاو دوای لادانی (ن)ی چاوگەکانیان، واتاو کاتیان تێدا بۆ کەسی سێیەمی تاک بە هۆی کۆتایی هاتنیان بە پیتی (ی)ی تێکەڵ بوونیان لەگەڵ راناوی لکاوی (ی) کـەسی سێیـەمی تاکدا، کەنیشانەی بوونە بکەری فـرمـانی تیـپـەڕە، دیارو ئاشکرایە، واتە لەبەر لە یەکـچـوونی ئەو دوو دەنگی (ی)یە، کە لە بنەڕەتدا یەک دەنگن، کە ئێـسـتـا بۆ دوو مـەبەسـتی جیـاوازی بەکارهاتوون، یەکەمیان پیتێکی چاوگەو دووەمیان راناوی لکاوە، ئەگینا قەدی چاوگ دوای لادانی (ن)ەکەی کە دەبێتە هۆی دروست بوونی فرمان بەبێ راناوی لکاو نابێـتـە فـرمـان و وەک وشـەیەکی واتادار بە تەنـها بەکـارنایەت؛ نموونە:

چاوگی یائی: قـەدی چاوگ (-) (ن) ـــــ فـرمـانی رابردووی تێـپـەڕ بۆ کـەسی سێیەم

نووسین: نووسی - (ن) ـــــ نووسی

کڕین: کڕی - (ن) ـــــ کڕی، هەروەها قەدی تری یائی وەک:

بڕی، سڕی، پرسی ... ئەم قەدی چاوگانە بۆیە بەبێ راناوی لکاو بەکاردێن و واتاو کـاتیان بۆ رابردوو دیارە چونکە بە (ی) نیشـانەی چاوگ کۆتاییـان هاتووە لەگەڵ (ی) راناوی لکاوی کەسی سێیـەمی تاکدا وەک دەنگێک هەمان شتن. باشترین بەڵگەش بۆ ئەمە ئەوەیە بۆ کەسەکانی تر لە گەردان کردنیاندا، قەدی چاوگەکان بەبێ راناوی لکاو گەردان ناکرێن و کەسەکانیش دیارنین کە چەندەمن وەک: نووسی + م ـــــ نووسیم، نووسیت، نووسیمان، کڕیم، بڕییان، سڕیتان ...

لێرەدا دەرکەوت کە چاوگ بنەڕەتەو بەتەنها وەک وشەیەکی سەربەخۆی واتادار بەکـاردێت، بەڵام فـرمـان لە چاوگـەوە رەگ و قـەدەکـەی وەردەگـیـرێت بە هۆی پێـشگرو راناوی لکاوەوە دادەڕێژێت و دەبێـتـە وشـەیەکی داڕێژراوو بوونی

فـرمـانێـتی دەچەسـپـێت و دەبێـتـە وشـەو بەکـاردەهێنرێت و تافـەکـەشی دیاری دەکرێت.

٤- چاوگ لە رووی شـێـوەوە بە سـادەو داڕێژراوو لێکدراوەوە ناوێزەکـانی (شاذ) نەبێت کە بە پاشگری (ەوە) کۆتاییان هاتووە ئەگەرچی ئەوانیش پێشی ئەو پاشگرەیان بە (ان) کۆتاییان دێت، هەموویان کۆتاییەکەیان بە(ن)ەو، تەنها چاوگیشـە لە زمـانی کوردیدا لەناو وشەکـانی تردا یەک شێـوەیان هەیە؛ وەک: سـووتان، بڕین، خـواردن، هێنان، کـوشتن، چوون، ... بەڵام فـرمـان شـێـوازی جـۆربەجـۆری هەیە بۆ رابردوو، رانەبردوو، داخـوازی هەروەها راناوی لکاوی جـۆربەجـۆر لە کـۆمـەڵەی یەکـەم و دووەم ۆ تێنەپەڕ لە رابردوو وانەبردوودا دەچێتەسەر وەک:

بۆ رابردووی تێپەڕ:

بردم بردمان

بردت بردتان

بردی بردیان

بۆ رانەبردووی تێپەڕ؛ وەک:

دەنووسم دەنووسین

دەنووسیت دەنووسن

بە (ات، ێت) دەخوات دەنووسێت دەنووسن

بۆ رانەبردووی تێپەڕ:

دەچم دەچین

دەچیت دەچن

بە (ات، ێت) دەچێت دەڕوات دەچن

بۆ رابردووی تێنەپەڕ:

ڕۆیشتم   ڕۆیشتین

ڕۆیشتیت   ڕۆیشتن

لە کەسی سێیەمدا راناو دەرناکەوێ: ڕۆیشت   ڕۆیشتن

بۆ فرمانی داخوازی: بنووسە – بنووسن

ئەم حاڵەتی جۆربەجۆرەی فرمان لە رووی دارێشتن و گەردان کردن و کاتەوە، بەشێوەی جیاواز جیاواز ،ئەوە دەگەیەنێت کە فرمان وشەیەکە لە چاوگەوە بە رێگای دارێشتنەوە وەرگیراوەو وشە دارێشتن، واتە دروست کردنی شتێک، لە چەند شتێکی تر لەیەک قاڵبەوە، لێرەدا فرمان لە قاڵبی چاوگەوە وەرگیراوە، کە رەگەکەیەتی بە هۆی نیشانەی جۆربەجۆری وەک دە، ب و راناوی لکاو.

٥- چاوگ لە رووی پێکهاتن و دارێشتنەوە سی جۆری هەیە، وەک:

سادە: هاتن، کردن، کوشتن، برین، چوون.

دارێژاو: راهاتن، راکردن، دابرین، هەڵچوون، کردنەوە.

لێکدراو: نان کردن، راوکردن، داربرین، ئاگرکردنەوە.

لێرەدا رەسەنایەتی چاوگ، وەک بنەڕەتی دارێشتن بە هۆی چاوگێکی لێکدراوی وەک (ئاگرکردن)ەوە کە بەبێ پاشگری (ەوە) واتاکەی روون نییە بەڵگەیەکە بۆ ئەوەی کە چاوگ یەک حاڵەتی دارێشتن و پێکهاتنی هەیە تەنانەت بە لێکدراویش بەهۆی لێکدانی دوو وشەی وەک (ئاگر + کردن) پێویستی بە چوونەسەری پاشگری (ەوە)ی چاوگە ناوێزەکان (شاذ) هەیەو دەبێتە (ئاگرکردنەوە) کە واتادارە بە هۆی (ەوە)وە، هەرچی فرمانە لە رووی دارێشتن و پێکهاتنەوە دوو جۆری هەیە بەبێ سادە، چونکە لە چاوگەوە وەرگیراون و شێوەی سادەییان نییە، کە چاوگەکان هەیانە چونکە سەربەخۆن؛

نموونە:

١- فرمانی دارێژراو(١٣): خواردم (قەدی چاوگ +راناوی لکاو)، دەخۆم

(نیشانەی رانەبردوویی + رەگی چاوگ + راناو)، بنووسە (ب – ی داخوازی+ رەگ + راناوی لکاو).

٢- فرمانی لێکدراو: بۆ جیاکردنەوە چەمکی فرمانی لێکدراوو دیار کردنی پێویستە ئاگاداری وشە سەربەخۆکەی کە دەچێتە پاڵ فرمانە دارێژراوەکەوە بین؛ ئەگەر واتای وشەکە پەیوەند بوو بە فرمانەکەیەوەو، بە تەواوی پارچەکانی تێکرژاوو چووبێتنە پاڵ یەکترەوە، نەک وەک بەرکاری فرمانی راستەوخۆ.

نموونە: راوم کرد، دەستی گرت، هەوڵی دا، یارمەتی دام، دەمی گرت، سەری نایەوە. راودەکەم، دەستی دەگرم، چاوی لێدەپۆشێت، یارمەتی دەدەم، بەهەمان شێوەی فرمانی دارێژراو، فرمانی لێکدراویش کە لە وشەیەکی سەربەخۆ و فرمانێکی دارێژراو یان زیاتر بەهۆی راناوی لکاوەوە، وەک نموونەکانی سەرەوە پێک دەهێنرێن، بەڵام بەبێ راناوی لکاو وەک دارێژراوەکان دروست نابن و هیچ واتایەک دوای لابردنی (ن) چاوگەکانیان نابەخشن و هیچ دەورێک نابینن،

نموونە:

دەست گرتن ــــ دەست گر (وەک فرمان)

راوکردن ــــ راوکرد،

هەوڵدان ــــ هەوڵدا

یارمەتی دان (بەرێکەوتی (ی) وشەی یارمەتییەوەیە واتابەخشە).

چاولێپۆشین ــــ چاولێپۆشا،

دەم گرتن ــــ دەم گرت ...

ئەم نموونانە، باشترین بەڵگەیە، کە فرمان لە چاوگەوەیەو، وشەیەکی سەربەخۆی نییەو سەرچاوەی وەرگرتنی وشەی ترو، سەربەخۆیی بنەڕەتی چاوگ دەسەلمێنێت و، بۆ وەرگرتنی وشەی تریش، وەک ناوی بکەر، ناوی بەرکار، ناوی چاوگ، ناوی جێگا، ناوی ئامێر بەهۆی پێشگرو پاشگرەوە دوای لادانی

(ن)ەکەی و وەرگرتنی ڕەگەکەی بە لێکدراوی، وەک ڕاوکردن + ەر ـــــ ڕاوکەر

فرۆشتن: فرۆش + یار ـــــ فرۆشیار، فرۆشرار (ناوی بکەرو ناوی بەرکار).

نان کردن: نان کە + ەر ـــــ نانکەر (ناوی بکەر) بزوێنێکیان نامێنێ؛

شەکرشکاندن: شەکرشکێن (بە گۆڕینی)ا ـــــ ێ (ناوی ئامێرە) کوشتن و بڕین ـــــ بکوژو ببڕ، کوژراو (ناوی لێکدراو، ناوی بەرکار)

کوشتن: ـــــ کوشت + ار ـــــ کوشتار (ناوی چاوگە)

فرۆشتن ـــــ فرۆش + گا ـــــ فرۆشگا (ناوی جێگایە)

بردن: بە + ەر ـــــ بەر (ئاوەڵفرمانی شوێنییە).

٥- چاوگ هەمووی وەک وشەیەکی سەربەخۆو واتادار بەکاردەهێنرێت، بەڵام فرمان و گوزارە هەموویان بەتەنها بەکار نایەن و پێویستیان بەزیادەو مۆرفیمی تر هەیە.

نموونە: ئاڵا قوتابی (واتای ڕوون نییە) ـــــ ئاڵا قوتابییە (واتادارە).

٦- چاوگ بە (ن)ەکەیدا دیارە، کە وشەیەکی گشتی و سەرچاوەی دارێشتنی فرمان و وشەی ترە، چونکە (ن)ەکەی تایبەتە بە وشەی چاوگ و، لە قاڵبی فیزیاوی پێکهاتنیدا تواوەتەوەو، جیاوازە لەگەڵ (ن)ی تردا کە مۆرفیمە لە شوێنی تری وشەدا وەک (ن)ی کۆو یا لەگەڵ وشەی تردا، بەشدری هەبێت و حاڵەتی جۆربەجۆری هەبێت، وەک فرمان و ڕاناوی لکاو، بریتییە لە چەند جۆرێک بۆ ڕابردوو، ڕانەبردوو، داخوازی، هەروەها بۆ تێپەڕو تێنەپەڕ، هەیی، ئەمانە دۆخی جیاوازیان هەیە لەو ڕووانەوە.

نموونە: نووسین، کردن، ڕژان، هاتن، هەڵگرتن، خولاندنەوە، هەموو (ن)ەکان یەک بابەتن، بەڵام کچن. هی کۆیە.

بۆ ڕاناوی لکاو: چووم بکەرە، کوڕەکەم بۆ هەیی یە

خواردمان بۆ ڕابردووی تێپەڕە، چوویت بۆ ڕابردووی تێنەپەڕە، دەخۆین بۆ

ڕانەبردووی تێپەڕ، ڕۆیشت = ڕابردووی تێپەڕ (دەرناکەوێ)

خواردی = ڕابردووی تێپەڕ، دەخوات، دەنووسێت بۆ ڕابردووی تێپەڕ.

٧- هەموو چاوگێک وشەی لێوە دادەڕێژێت و وەردەگیرێت، تەنانەت چاوگی (چوون)، (بوون) کە ناوێزەن (شاذ) بەڵام دەمەکانی فرمانی وەک: (چووم، دەچم، بچۆ، بووم، دەبن، ببە)ی هەیەو کەچی فرمان هەموویان وشەیان لێوە دروست ناکرێت وەک لە فرمانی ناتەواوی بوو، ئەگەر فرمان سەرچاوەی وەرگرتن و دارێشتنی وشە بێت، دەبێت لە فرمانی (دەچم، چووم، بووم، دەبم) وشەی تری لێوە وەربگیرایە، وەک ناوی بکەر ناوی بەرکار، ناوی چاوگ، ناوی جێگا، ناوی ئامێر)، چونکە ڕەگی ئەم دوو چاوگە بریتین لە تەنها پیتێکی وەک (چ، ب) دەبنە هۆی دارێشتنی فرمان لێیانەوە، بەڵام لە فرمانە کەیانەوە، وشە وەرناگیرێت، چونکە واتای ڕەگ بەندە بەچاوگەوە.

٨- چاوگ وەک وشەیەکی سەربەخۆ، هەموو جۆرەکانی واتا دەبەخشێت، بەڵام فرمان بەبێ یارمەتی پێشگرو پاشگر دروست نابێت و بە فرمانیش دانانرێت. بەڵکو ئەوەی هەیە تەنها ڕەگی چاوگەو بێ واتایە، بە هۆی زیادەوە دەبێتە فرمان ئەو زیادانەش بە شێوەی پێشگرو پاشگرن وەک (نیشانەی جۆری دیاری کردنی فرمان لە (دە، وە، بوو، ب، ڕاناو) کە بۆ ڕابردووی بەردەوام، ڕانەبردوو، ڕابردووی تەواو، ڕابردووی دوور، فرمانی داخوازی)؛ واتە بەلادانیان، ڕەگ دەمێنێتەوە، وەک وشەیەکی ناتەواو (مۆرفیمی بەند) لە ناو چاوگدا پارێزراوە، واتە بەمەدادەردەکەوێت کە فرمان لە چاوگەوە، وەرگیراوەو بنەڕەتی دارێشتن و وەرگرتنی وشەو فرمانیش چاوگە، نەک فرمان؛ چونکە فرمان، خۆی بە تەنها بوونی نییە لە وشەسازیداو بوونەکەی لە ماکی (ڕەگ و ڕیشە) چاوگەکانەوەیە، چونکە ئەو ڕەگانە لە ناخی چاوگەکانەوەن و، بوونەتە ئێسکی دروست بوونی فرمان، هەر لەبەر ئەمەشە فرمان جۆری سادەی نییە لە

رووی پێکهاتنەوە، چونکە وشەیەکی وەرگیراوو دارێژراوە.

٩- چاوگ، فرمان و وشە دارێژراوەکانی تری کە لە رەگی چاوگەوە، وەردەگیرێن، هەموویان رووداوێکی گشتییان تێدایە، بەڵام فرمان بێجگە لە رووداو، کاتی تێدایە، لێرەدا رووداو لە نێوانیاندا هاوبەشەو، تەنها کات هی فرمانەو، چاوگ رووداوە لەلایەن کەسێکەوە رادەگەیەنرێت و روودەدات و، پاشان باس لە بارەیەوە دەکرێت و، فرمانیش بریتییە لە باسکردن لە بارەیەوە، واتە فرمان باسی رووداوەکە، دەکات و پێش باسکردنەکە، رووداوەکە رووی داوە، بۆیە لە رووی بەجێیی (منطق) واتاوە، چاوگ پێش فرمانەو سەرچاوەی رووداوە گشتییەکە لە چاوگدایەو ئەم رووداوە وەک کردەوەیەکی سەربە چاوگ تایبەتێتی گشت وەرگرتووەو، لە فرماندا لە چاوگەوە وەرگیراوە، تایبەت بووە بە هۆی دیاری کردنی کات و کەسەکانییەوە. کردن: رووداوە کردارێکی (عملية) گشتی دەبەخشێت و بێ کاتە.

کاردەکەم، کردم: رووداوێکی تایبەتەو لەلایەن کەسێکەوە کراوە، بەڵام (کردن) کە چاوگە ئیش و کارێکی گشتییەو هەموو ئیش و کارێک دەگرێتەوە، کە لەلایەن بکەرەوە بکرێت و لە فرمانەکەدا سیفەتی دیاری کردن و تایبەتی خۆی وەردەگرێت کە چ کارێک بێت و بکەرەکەشی دیارە؛ هەروەها ئەم نموونانە:

خواردن، ڕۆیشتن، نووسین ـــ کردەوەو رووداوی گشتین و بکەرنییە.

خواردم، ڕۆیشت، نووسیمان ـــ کردەوەیەکی تایبەتی بکەرە دیارە.

رەگ واتای گشتی وشەکەی پاراستووە، بەمەدا دەردەکەوێت، رەگ هی چاوگە، چاوگیش واتاکەی گشتییە، بەڵام فرمان تایبەتە، کەواتە فرمان لە چاوگەوەیە، چونکە واتای فرمان تایبەت ترە لە واتای چاوگ و فرمانیش لە رەگی چاوگەوەیە(١٤).

١٠- بەڵگەی تر بۆ بنەڕەتی و سەرچاوەی چاوگ ئەوەیە، دەنگە

سروشتییەکانی (گرمە، قیژە، هاڕە، باڕە، زریکە، ...) وەک: پرس، دز، خەو)ی ناوی چاوگی (اسم المصدر Infinitive noun) یەکسەر بە هۆی راناوی لکاوەوە، ناکرێن بە فرمان بە شێوەی: پرسیم، دەدزم، بخەوە، بەڵام ئەم ناوە دەنگە سروشتیانە، کە ناون بە هۆی پاشگری (اندن)ەوە بوونەتە چاوگ و، لە پاشاندا لە چاوگەکانیانەوە بەلادانی (ن)ی چاوگ بە هۆی لکاندنی پێشگرو راناوی لکاوەوە، فرمانیان لێوە دروست دەکرێن، نموونە:

گرمە + اندن ـــ گرماندن: گرماند + ی ـــ گرماندی بۆ رابردوو. گرماندن + گرمێن (بە هۆی ا ـــ ێ (رەگە): دە + گرمێن - ێت ـــ دەگرمێنێت بۆ رانەبردووە، بەڵام ناتوانین بڵێین: گرمی، گرمە، بگرمە، دەگرمە وەک فرمان و جۆرەکانی بۆ هەر ناوێکی چاوگی؛ ئەمە ئەوە دەسەلمێنێت کە چاوگ بنەڕەت و سەرچاوەی فرمان دروست کردنە، نەک فرمان خۆی.

چونکە ئەگەر فرمان سەرچاوەبێت ئەوا دبوایە (گرمە، قیژە، ... هتد) یەکسەر راناوی لکاوو پێشگرو پاشگریان وەربگرتایەو واتایان بدایە، وەک: قیژە ـــ بقیژە، دەقیژم گرمە + م ـــ گرمەم، دەگرمە + م ـــ دەگرمەم، بگرمە، گرمەوە.

ئەمجا ئەم نموونانەی سەرەوە، بە هەردوو جۆری راستەکەی و هەڵەیەوە، ئەوە دەسەلمێنێت کە ناوی دەنگە سروشتیەکان دەچنەوە، سەر بنەڕەت و سەرچاوەی خۆیان کە چاوگە، نەک فرمان، چونکە ئەگەر فرمان بنەڕت بووایە، ئەبوایە ئەو (ناوە سروشتیانە) یەکسەرو راستەوخۆ بەبێ (اندن) پێشگرو راناوی وەربگرتایەو واتا بەخشیش بووایە، کەچی بێ واتان و ئەم دیاردەیە ناوە دەنگە سروشتییەکان دەگرێتەوە.

١١- چاوگ هەروەکو لە خاڵەکانی تردا روونمان کردەوە، بە واتای کردەوەیەکی گشتی دێت، کە ئەمە تایبەتییەکە، چاوگ لە ناو نزیک دەکاتەوە، چاوگیش لە رووی ئەرک و (١٥) واتاوە هەر وەک ناو وایەو ناویش لە زمانی

کوردی، دەورێکی چالاک دەبینێت لە رووی دارێشتنەوەو، سەرچاوەی دارێشتنی وشەیەکی زۆرە، بە هۆی زیادەوە (affix). ئەمە ئەوە دەچەسپێنێت کە چاوگ لە فرمانەوە وەرنەگیراوە، بەڵکو فرمان خۆی لە چاوگەوە وەرگیراوە، چاوگ سەرچاوەی دارێشتن و وەرگرتنی وشەی دارێژراوی تری وەک: ناوی بکەر، ناوی بەرکار، ناوی چاوگ، ناوی ئامێر، ناوی جێگا، هەندێک جۆری ناوی لێکدراوە(١٦). نموونە:

بۆ ناوی جێگا: فرۆشگا، کێڵگە، جمگە، رووتەن،هەڵدێر.

بۆ ناوی چاوگ: کوشتار، پرسیار، کۆکە، پرسە، برِشت، خۆراک، کۆشش.

بۆ ناوی ئامێرو ئامراز: پێخەف، شەکرشکێن، کوتەک، هێڵەک.

بۆ ناوی چاوگ: کوشتار، پرسیار، کۆکە، پرسە، برِشت، خۆراک، بێژنگ، گیرە.

بۆ ناوی لێکدراو: باران بران، باگردێن، راوکردن، نان کردن.

ئەم نموونانەی سەرەوە ئەوە دەدەخات، کە چاوگ وەک ناو وایەو وشەی زۆرو جۆربەجۆری لێوە وەردەگیرێت و، چۆن ناو لە کوردیدا بە شێوەیەکی گشتی سەرچاوەی وشە دارێشتنە، چاوگیش سەرچاوەی وشە وەرگیراوەکانی خۆیەتی وەک نموونەکانی کە لە سەرەوە پێشانماندان، نەک فرمان، چونکە فرمان خۆی وشەیەکی دارێژراوەو لە چەند مۆرفیمێکەوە دروست بووە – ئەو نموونانەی سەرەوە، هەندێکیان دوو دەوری وەک ناو و ئاوەڵناو دەبینن، واتە لە چاوگەوە ئاوەڵناو، ئاوەڵفرمانیش بەکەس وەردەگیرێت، ئەمە ئەوەمان بۆ دەردەخات، کە چاوگ ناو وەک یەکن، نموونە: دزین ـــ دز، مردن ـــ مردار، گریان ـــ گرینۆک، پەککەوتن ـــ پەککەوتە.

وشەکانی ریزی دووەم ئاوەڵناون، ئاوەڵفرمانیش لە چاوگەوە؛ وەک بردن: بە + ەر ـــ بەر (واتە بەردەم و خوار دەگەیەنێت بۆ شوێن و بەری دار).

دان: دە + ەر ـــ دەر(شوێن بۆ دەرچوون و هاتووچۆ).

لە ناوەوە بە دەیان وشەی وەک ناوی دارێژراو، لێکدراو، ئاوەڵناو وەردەگیرێت، چەند نموونەیەک بۆ بەڵگەی سەرچاوەیی وشە دارێشتنی ناو پێشان دەدەین: سەرباز + گا ،سەربازگا، دارەوان، پیاوەتی، دانساز، سەرۆک، برایەتی، جوتیار، کرێکار، دڵدار، سەرین ... هتد لە ناوەوە، ناوی دارێژراون. لە پاش، لەپێش، لەمەولا، سەرانسەر، خوارەوە، دواوە، دوایی، ئاوەڵفرمانن.

چاوگ لە رووی بوونەوە

بەپێی پەیوەندی بە لێکۆڵینەوەکەمانەوە، پێویستە جۆرەکانی چاوگ لە رووی بووونەوە؛ دیاری بکەین، چونکە پەیوەندی هەیە بە وەرگرتنی بکەرەوە، لە کاتی وەرگرتنی فرمانی ئەو جۆرە چاوگانەوە، لە رووی بوونیانەوە، بە پێی واتی سیمانتیکییان لە ئەنجامدانی روودان و، کردنی رووداوی فرمانەکانیان، کە ئەم دوو جۆرەیان هەیە(١٧):

١- چاوگی گوێزانەوە (مصدر انتقالي)

٢- چاوگی روودان (مصدر مطاوعة)

لە یەکەمیاندا فرمانی گوێزانەوە وەردەگیرێت، کەبکەرەکانیان بە هۆی کەس و راناوە لکاوەکانەوە دیاری دەکرێت و، کات و واتای فرمانەکەش بە هۆیانەوە دروست دەبێت و بەبێ کەس و راناوی لکاو، فرمان نە دروست دەبێت و بێ واتایەو مۆرفیمێکی بەندە، کە لە چاوگەوە، وەرگیراوەو واتاکەشی بەندە بەوەوە؛ ئەم دیاردەیە، تەنها لە کەسی سێیەمی فرمانی تێنەپەڕدا، واتاو کاتەکەی لەبەر پێویست نەبوون و دەرنەکەوتنی راناوە لکاوەکەدا لەزمانی کوردیدا دەرناکەوێت و واتا دەبەخشن و کاتیشی دیارە؛ وەک:

هاتن: هاتم هاتین.

لە رانەبردوودا پێویستیان بە راناوی لکاو هەیە.

بۆ تێنەپەڕ: هاتیت   هاتن   دێم   دێین

هات   هاتن   دێیت   دێن

ئەم دیاردەیە لە چاوگی گـوێزانەوەی تێـپـەڕدا، کـاتێک فـرمـانی لێـوە وەردەگیرێت، بەبێ راناوی لکاو فرمان دروست نابێت و، کات و واتای ئاشکرا نییە، بەڵام بە پێوەلکانی راناوی لکاو بە رەگی چاوگەکانیانەوە، فرمانەکانیان دروست دەبێت و واتاو کاتیان تیادا بۆ تافە جیاوازەکانیان دیاری دەکرێت؛

وەک: خواردن: خوارد (بێ راناوی لکاو کات و واتای نییە)، خواردم

بۆ تێپەڕ: خواردت   خواردمان   (بەهۆی راناوەوە واتاو کاتیان دیارە).

خواردی   خواردتان

ئەم دیاردەیە، چاوگە تێپەڕە (یائیەکان) هەروەکو لەمەوبەرەوە لەم باسەدا روونمان کردۆتەوە؛ لەبەر ئەوەی قەدی رابردوویان بە (ی) کۆتایی هاتووە، لەگەڵ راناوی لکاوی (ی) کەسی سێیەمی تاکدا تێکەڵ دەبن واتاو کاتیان هەیە.

وەک: نوسین: نووسی

کڕین: کڕی

بڕین بڕی

بەڵام بۆ کەسەکانی تر پێویستیان بە راناو هەیە تا دیاری بکرێن.

وەک: نووسیم   نووسیمان

نووسیت   نووسیتان

ئەم نمونانەی سەرەوە بۆ رابردووی تێپەڕبوون، بەڵام رانەبردووی تێپەڕ بەبێ راناوی لکاو، بۆ هەموو کەسەکان بەتاک و کۆوە، پێویستیان بە راناوی لکاو هەیە تا بنەفرمان و کەس و کات و واتایان دیاری بکرێن.

وەک: دەنووسم   دەنووسین

دەنووسیت   دەنووسن

دەنووسێت   دەنووسن

نموونەی تر لە چاوگە نا یائییەکان کە بەبێ راناوی لکاو لەدەمی رابردوو، رانەبردوو واتاو کـاتیـان دیاری ناکرێت و فـرمـان دروست نابێت، کـە ئەمـە بەڵگەیەکی بەهێزە کە فرمان وشەیەکی سەربەخۆ نییە، مۆرفیمی وەک پێشگرو پاشگر کات و واتای دیاری دەکات؛ نموونەی فرمان لە چاوگی نایائییەوە:

کێڵان: کێڵا بێ راناوی لکاو واتاو کاتی تێدا نییەو، رووداو دیاری ناکات. بۆ رابردوو (کێـڵات) کـات و واتایان دیارە بە هۆی راناوی لکاوەوە. کێـڵام، کێڵات، بۆ رانەبردوو کێڵان: کێڵ مۆرفیمی بەندە بێ راناوی لکاو نیشانەی فرمان.

دەکێڵم، دەکێڵێت بە هۆی (دە)و راناوی لکاوەوە کات و واتایان دیاری کرا.

هێنان: هێنا، هێن

بەستان: بەستا، بەست

کردن: کرد، کە

کوشتن: کوشت، کوژ

جووین: جوو، جوو

مۆرفیمی رابردوو، رانەبردوون بەندو بێ واتان تافیان دیاری نەکراوە، چونکە بێ راناوی لکاون و نیشانەی فرمانیان نییەو لە فرمانی گوێزانەوەی تێپەڕن.

٢- چاوگی رووداو: (مطاوعة) ئەو فـرمـانانەی لەم جـۆرە چاوگـانەوە وەردەگیرێن لەبەر ئەوەی بکەرەکانیان هێزێکی سروشتین و، لە دەرەوەی ویست و کرداری مرۆڤە رووداویان بۆیە بەلادانی (ن) چاوگەکانیان بەبێ راناوی لکاو کـات و واتایان هەیەو لە دۆخی کـەسی سـێـیـەمی تاکدایەو، یا بە هۆی ناوی کـەسـەوە، بۆ رابردوو دیاری دەکرێت، بەڵام رانەبردوو وەک جـۆرەکـانی تر، بێ راناوی لکاوو نیشانەی فرمان دیاری ناکرێت؛ وەک:

خنکان: خنکا

برژان: برژا – واتاو کاتیان بۆ کەسی سێیەمە.

برژام: برژاین: برژایت.

خنکام: خنکاین: برژان – کات و واتایان بە هۆی راناوەوە بۆ رابردوو دیاری کراوە.

بۆ رانەبردوو: برژان ــــ برژێ

خنکان ــــ خنکێ

مۆرفیمی بەندن بەبێ نیشانەی فرمان و راناوی لکاو.

دەبرژێم دەبرژێین

دەبرژێیت دەبرژێن

دەخنکێم دەخنکێین

بە هۆی راناوی لکاو نیشانەی (دە)ی رانەبردووەوە واتایان ئاشکرا بووە.

بە گشتی فرمان بەبێ راناوی لکاو دیاری کردنی نیشانەکەیان، ئەوانە نەبێت کە یائین و فرمانی روودانن (مطاوعة) واتاو کاتیان نییە، ئەمە ئەوە دەگەیەنێت، کە فرمان لە چاوگەوە وەرگیراوە، نەک چاوگ لە فرمانەوە وەرگیرابێت، بۆیە چاوگ بنەڕەتە (اصل).

ئەنجامی لێکۆڵینەوە:

لەم لێکۆڵینەوەیەدا، کە چاوگ و فرمان کامیان لە کامیانەوەن و، کامیان سەرچاوەی داڕێشتنن گەیشتوومەتە ئەم ئەنجامانە:

١- چاوگ لەبەر ئەوەی نموونەی وشە تواوەکانی Fasional زمانی کوردییە و مۆرفیمەکانی لەناو یەکتردا بەشێوەیەکی واچوونەتە پاڵ یەکتر تواونەتەوەو قاڵبی فیزیاوی دروستبوونی وشەکە بە شێوەیەکی سەربەخۆو سادە دادەنرێت، چونکە بەلادانی (ن)ی چاوگ و نیشانەکەیان، چاوگەکانیان، واتایان نامێنێ و

پاشماوەکەیان بە رەگ و قەدەوە، سەربەخۆنین و واتاشیان بەندە بە چاوگەوە.

٢- چاوگ بنەڕەت و سەرچاوەی وەرگرتنی فرمان وشەکانی وەک ناو، ئاوەڵناو، ئاوەڵفرمان، ناوی بکەر، ناوی بەرکار، ناوی چاوگ، ناوی جێگا، ناوی ئامێر، ناوی لێکدراوی بە هۆی پێشگرو پاشگرەوە بۆ سەر رەگ و قەد.

٣- چاوگ بەسادەو داڕێژراوو لێکدراوییەوە، یەک شێوەو رواڵەتیان هەیەو تەنانەت ناوێزەکانیشیان (شاذ) کە بە پاشگری (ەوە) کۆتاییان هاتووە، هەموویان بە نیشانەی (ن) کۆتاییان دێت و ئەم (ن)ە، تەنها تایبەتە بە چاوگەوە، نەک بۆ وشەی ترو بەلادانی وشەکە وەک مۆرفیمێکی بەندو بێ واتا دەمێنێتەوەو، بە هۆی پاشگرو پێشگرەوە وشەی تری لێوە وەردەگیرێت.

٤- چاوگە ناوێزەکانی، کە بە پاشگری (ەوە)ن وەک (خولانەوە، پلیشانەوە ...) هەموویان نشانەکەیان پێش پاشگرەکە، بە (ان) کۆتاییان هاتووە، بەڵام بەبێ (ەوە) بێ واتان و، لە گەردانکردندا راناوە لکاوەکان شوێنی (ان) نیشانەکە دەگرنەوە، ئەمە ئەوە دەچەسپێنێت، کە رۆژێک لە رۆژان لە کۆندا بەبێ پاشگری (ەوە) واتایان هەبووە، نموونە: خولانەوە، کولانەوە، سووڕانەوە. دەبنە: خولامەوە، کولایەوە، سووڕاینەوە ...

٥- چاوگ لە رووی واتاوە لە زماندا بە واتای شوێنی وەرگرتن و سەرچاوە دێ.

٦- چاوگ رووداوی بێ کاتە، فرمانی لێ دەربچێت، هەموو وشەکانی کە لە چاوگەوە، وەردەگیرێن هەمان تایبەتی رووداوی بێ کاتیان تێدایەو، بەڵام دوای وەرگرتنیان لە چاوگەوە، کاتەکانیان بۆ دەمی رابردوو، رانەبردوو، داخوازی دیاری کراوە بە هۆی راناوی لکاوو نیشانەی فرمانەوە.

٧- چاوگ وەک ناوێکی گشتی وایەو واتای کردار (عملیة – پرۆسە) دەگەیەنێ لەبەر ئەوەی ناو بە گشتی سەرچاوەی داڕێشتنی (اشتقاق) وشەیەکی

زۆری وەک ناوی دارێژراوی ترو ئاوەڵناوو ئاوەڵفرمانە ... لە کوردیدا، چاوگیش واتای ناو دەبەخشێت، بۆیە چاوگ لە فرمانەوە، وەرنەگیراوە، بەڵکو فرمان وشەی تر، لە چاوگەوە، وەرگیراون.

٨- لە رەگی هەموو چاوگەکانەوە، وشەی تر بۆ نموونە وەک فرمان دروست دەبێت تەنانەت لە رەگی چاوگی (چوون، بوون)ەوە، فرمانیان بە هۆی پێشگرو پاشگرەوە لێ وەردەگیرێت، کەچی ئەگەر فرمان بنەڕەت بێت، ئەوا دەبووایە لە رەگی (چـ ، ب)ی فرمانی (دەچم، دەبم)ەوە، وشەی تری بێجگە لە خۆیان وەربگیرایە، بەڵام لە چاوگەکەیانەوە، ئەو دوو فرمانە وەرگیراوە.

پەراوێز:

١- لێکدان و دارێشتن، زرەرێژ، وەرگێڕان، داتاشین. بڕوانە: د. کامیل بەسیر، زاراوە سازی.

٢- بڕوانە الدکتور عبدالعزیز عتیق، المدخل الی علم الصرف، بیروت ١٩٧٤، ل ٥٧- ٦١.

٣- غازی فاتیح وەیس، زمان و ئەدەبی کوردی، زانکۆی سەلاحەددین، ٩٧٩، ل ١٣، دەربارەی بیرڕای چومسکی بەلایەوە: لێکۆڵینەوەی زمانەوانی وەچ کردن (تولیدی Junerative) کە فۆڕم و واتا بۆ لیکۆڵینەوەی زمان پێویستە.

٤- الدکتور هادي نهر، الصرف الواقي، دراسة وصفية تطبيقية في الصرف وبعض المسائل الصوتيه، بغداد، ١٩٨٩، ل٦٣.

٥- د. عبدالعزیز عتیق، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٨- ٦٠.

٦- رەفیق محەمەد شوانی، ئەو وشانەی لە چاوگەوە وەردەگیرێن، نامەی ماجستێر ٩٨٨، ل ٧٤- ٧٥.

٧- رەفیق محەمەد شوانی، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٨.

٨- لەمەودوا روونی دەکەمەوە، دوای بەراورد کردنی بیروڕاکان، دەربارەی وشەی تواوە.

٩- نوری عەلی ئەمین، رێزمانی کوردی، سلێمانی، ١٩٦٠، ل٢٧- ١٣١، ١٤٩- ١٦٢.

١٠- رەفیق محەمەد شوانی، نامەی ماجستێر، ل ٧٩.

١١- هەمان سەرچاوە، ل ١٠٨.

١٢- محەمەد معروف فتاح لە وتاری (کار پۆلێن کردن بە پێی ڕۆنان) لە ڕۆشنبیر ژمارە (١٢١)، ل٤٠- ٥٩، یەکەم لێکۆڵینەوەیەکی زانیستییە، دەربارەی دابەش کردنی فرمان لە رووی پێکهاتنەوە، کە فرمان سادەی نییە، دەبوایە، لایەکی لە نامەکەی رەفیق محەمەد بدایەتەوە، چونکە ئەو هێمای بۆ ئەوە کردووە کە فرمانی رانەبردوو وەک (دەڕۆم) دارێژراوە، نەک سادە، کە ئەمە یەکەم بۆچوونە لەم بارەیەوە، بڕوانە نامەکەی ناوبراو ل٧٩. هەروەها محەمەد مەعروف فەتتاح (خوارد، دانا گرت) لە لاپەڕە (٤٦)ی ڕۆشنبیری نوێدا هێمای بۆ ئەوە کردووە کە ئەم فرمانانە چالاکی دەنوێنن، بەڵام راستییەکەی ئەمانە بەبێ راناوی لکاو ناتوانن لە رووی کات و واتاوە، دەوری فرمان ببینن، چونکە بێ واتاو کاتن، هەروەها تێکەڵییەکی لە نێوان جۆری فرمانی دارێژراو وەک (سەرکەوت)، داناوە، کە لە راستیدا ئەم فرمانە ئەگەر راناوی لکاو لە ناوەندییەوە، بێت دەورێکی هەیە وەک دارێژراو سەرم کەوت، ئەگەر لە کۆتاییەوە بێت وەک: سەرکەوتم ئەو کاتە لێکدراوە نەک دارێژراوە.

١٣- نەسرین فەخری (ڤ یان وە) گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەشی سێیەم، ١٩٧٣، ل٢٠٠.

١٤- کتێبی زمان و ئەدەبی کوردی، پۆلی سێیەمی ناوەندی، لێژنەیەک، ١٩٨٢، ل٤٣- ٤٥.

١٥- رەفیق شوانی، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٩- ١٥١.

١٦- هەمان سەرچاوە، ل١٠٧- ١٠٨.

١٧- رێزمانی ئاخاوتنی کوردی، بەغدا ١٩٧٦، ل١٠٠.

سەرچاوە بە کوردی:

١- د. ئەو رەحمانی حاجی مارف، وشەڕۆنان لە زمانی کوردیدا، بەغدا، ١٩٧٧.

٢- رەفیق محەمەد شوانی، ئەو وشانەی لە چاوگەوە، وەردەگیرێن، نامەی ماجستێر زانکۆی سەلاحەددین، کۆلێجی ئاداب، ١٩٨٨.

٣- محەمەد مەعروف فەتاح، کارپۆلین کردن بەپێی ڕۆنان، ڕۆشنبیری نوێ، ژ ١٢١، بەغدا، ١٩٨٩، ل ٤٠- ٥٩.

٤- د. نەسرین فەخری، پاشگرو پێشگری (ڤە یان وە) لە زمانی کوردیدا، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردی، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، بەغدا، ١٩٧٣.

٥- د. نەسرین فەخری، چاوگی بێ واتا لە زمانی کوردیدا، بەغدا، ١٩٧٣.

٦- نوری عەلی ئەمین، رێزمانی کوردی، سلێمانی، ١٩٦٠.

٧- لێژنەی زمان و زانستەکانی، رێزمانی ئاخاوتنی کوردی، کۆڕی زانیاری کوردی، ١٩٧٦.

سەرچاوە، بە عەرەبی:

٨- د. ابراهیم السامرائي، زمانه وابنیته، بغداد، ١٩٦٦.

٩- القاسم بن محمد سعید المؤدب، حقائق التصریف، المجمع العلمي العراقي، بغداد، ١٩٨٧.

١٠- الدکتور عبدالجبار علوان النایله، الصرف الواضح، جامعة الموصل، ١٩٨٨.

١١- الدکتور عبدالعزیز عتیق، المدخل إلی علم الصرف، بیروت، ١٩٧٤.

١٢- د. نوزاد احمد حسن، المنهج الوصفي في کتاب سیبویه، رسالة الدکتوراه، جامعة بغداد، کلیة الاداب، ١٩٩١.